

DOI: 10.33663/0869-2491-2025-36-629-640

УДК 340.1

О. В. КРЕСІН,
доктор юридичних наук, професор*
ORCID: 0000-0002-4016-6596

ДО ПИТАННЯ ПРО ФІЛОСОФІЮ ПОРІВНЯЛЬНОГО ПРАВознавства

Дослідження доводить, що компаративістський правовий світогляд став узагальненням філософії позитивного права, будучи за своєю суттю немоністичним, не-метафізичним, недедуктивним, а плюралістичним, соціальним та індуктивним. Завдяки йому та порівняльно-правовому підходу і породженому ним комплексу порівняльно-правових дисциплін була досягнута єдність системи правового знання – від практично-орієнтованого вивчення національного права до визначення Загального в правовому розвитку. Філософія компаративізму – це філософія Одичного, Особливого і Загального, розташованих горизонтально одне щодо іншого, у взаємному зв'язку і одне в іншому, опосередкованих часом, простором і суспільним розвитком.

Ключові слова: порівняльне правознавство, філософія права, філософія позитивного права, філософія порівняльного правознавства.

Kresin Oleksiy. On the issue of philosophy of comparative jurisprudence

The study arguing that the comparative legal outlook has become a generalization of the philosophy of positive law, being pluralistic, social and inductive. Thanks to it and to the comparative legal approach and the complex of comparative legal disciplines it has generated, the unity of the system of legal knowledge has been achieved – from the practice-oriented study of national law to the definition of the General in legal development. The philosophy of comparativism is the philosophy of the Individual, the Particular and the General, located horizontally in relation to each other, in mutual connection and one in the other, mediated by time, space and social development.

Key words: comparative jurisprudence, comparative law, philosophy of law, philosophy of positive law, philosophy of comparative jurisprudence.

Вступ. Питання про можливість і необхідність для порівняльного правознавства конструювати і представляти власну особливу картину світу належить до філософського рівня пізнання. Виникають питання: чи підносилося колись і чи може підноситися порівняльне правознавство на цей рівень і чи є філософські засади порівняльного правознавства якимись особливими або тотожними з метафізичною філософією права? Це дослідження продовжує

* **Kresin Oleksiy**, Doctor of Juridical Sciences, Full Professor

серію моїх праць, присвячених цьому питанню і опублікованих у щорічнику «Правова держава»¹.

Огляд літератури. Чи може взагалі, згідно з епістемологією, переважно емпірична та індуктивна дисципліна сформуванати власну філософію, узагальнюючи та випробовуючи знання, які вона отримує, і зануритися при цьому в метафізичні міркування? Існують різні погляди на це. Наприклад, Р. Ауді зазначає, що емпіричний, відчуттєвий досвід стає знанням лише в поєднанні з аналітичними положеннями, в тому числі й суто логічними істинами. Раціоналісти впевнені, що ці істини мають апріорний характер; емпірики вважають, що логіка цих істин ґрунтується на досвіді. Більше того, раціоналісти стверджують, що, окрім логічних істин, існують також синтетичні апріорні істини, а отже, все знання є дедуктивним і ґрунтується на розумі². А. Берд обстоює ідею первинності індуктивного знання. Результати індукції стають засновками для наступних індуктивних висновків, опосередковуючи міркування від спостережуваного до неспостережуваного. На відміну від дедукції, індуктивні умовиводи є ампліфікаційними, «коли висновок “виходить за межі” засновків». Але, зрештою, автор вважає, що насправді засновки не є повністю індуктивними і апелюють до певної екстерналістської епістемології, тому висновки насправді не є повністю безсторонніми і ситуативними, але до певної міри можуть бути зумовлені апріоризмом³. У. Алстон наголошує на автономії перцептивного знання, яке має власне *prima facie* обґрунтування, хоча воно ймовірніше, а не абсолютне⁴. Це означає, що сприйняття може бути лише емпіричним, а результати перцептивного знання можуть формувати первинні передумови для індуктивних узагальнень.

Очевидно, що істина лежить посередині: деякі вихідні елементи екстерналістської епістемології в індуктивному порівняльно-правовому дослідженні неминучі, але основні засновки самі є результатами попередніх індукцій, і в будь-якому випадку логіка дослідження є ампліфікаційною, що передбачає також можливість критичної оцінки будь-якої залученої екстерналістської епістемології, щоб уникнути дедуктивних висновків. Отже, порівняльне правознавство може формувати власний філософський дискурс незалежно від метафізичної філософії права.

Постановка проблеми. В основі цього дослідження лежить припущення, що від самого початку порівняльне правознавство як спосіб наукового мислення і дисциплінарний проєкт включало в себе філософський рівень осмислення множинності правових порядків і передбачало тип філософствування, відмінний від новонародженого брата і альтер-его – метафізичної філософії права. Ці філософський рівень і особливий тип філософствування іманентні порівняльному правознавству та є умовами його повноцінного розвитку в сучасних умовах.

Мета і завдання дослідження. Дослідження передбачає аналіз ідей засновника порівняльного правознавства П. Й. А. фон Фейєрбаха та їх порівняння з осмисленням окремих аспектів філософії порівняльного правознав-

ства в сучасних наукових дослідженнях – з метою визначення наскрізної проблематики і особливостей її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Фейєрбах писав про неспроможність правового теоретизування, побудованого, явно чи неявно, на узагальненні римського права. При всьому багатстві та мудрості останнього воно має бути поштовхом для наукової правової думки «просвічених людей», а не його заздальгідь передбачуванім і кінцевим закам'янілим результатом, що заперечує сучасні реалії та унеможливило прогрес. Конфлікт між правильним нереальним Належним і неправильним реальним Суцям таким чином не піддається вирішенню, теорія і практика в праві стають взаємно ізольованими і взаємно зневаженими. Теоретизування домінує у своєму окремому, начебто науковому, уявному світі, підносячи ідеал відірваності від реального життя⁵. А юрист-практик стає байдужим до уявного теоретичного світу, оскільки він для нього порожній і безплідний⁶. Фейєрбах писав, що філософія вперше «спробувала закріпитися на ґрунті юриспруденції» у першій половині XVIII ст. І навіть її спроби оцінити і концептуально організувати правознавство відповідно до математичної логіки, залишаючи осторонь досвід та історичні особливості, були неадекватними, передавали живі істини «у спотворено-обмеженому вигляді»⁷. Одним із втілень метафізичної філософії є вчення про природне право, а філософія чистого розуму є його модифікацією. Вона пропонує чітке розмежування моралі і права, що є визначальним для правового порядку. Але така філософія є суто спекулятивною, а її основні концепції – помилковими і шкідливими для розвитку позитивного права. Єдиний сенс такої філософії – це негативне визначення права⁸. Згідно з Фейєрбахом, не існує жодного джерела, навіть «вічного розуму», з якого б походила влада філософії права. Вона не має влади над реальним позитивним правом і не має підстав його зневажати; філософія може лише аналізувати й коментувати існуюче право⁹.

Фейєрбах нещадно критикував метафізичну, субстанційну, апіорну, суб'єктивістську філософію як непримиренного ворога науки. Але він був абсолютно переконаний, що філософський рівень осмислення має бути невід'ємною частиною правознавства разом і в нерозривному зв'язку з «історичним» рівнем (індуктивним вивченням позитивного права). Слідом за Г. Гуго він запропонував іншу неметафізичну індуктивну філософію – філософію позитивного права. У 1810 р. він писав про загальне правознавство, основою якого має бути порівняльне правознавство, а вершиною – позитивна філософія права або «філософія прав». Остання «виводить з поодинокого загальне і зводить все до великого і змістовного єдиного цілого»¹⁰.

У своїй пізнішій праці Фейєрбах визначав як загальне правознавство, так і порівняльне правознавство як «науку про стан та історію права в людському суспільстві як такому», зазначаючи, що «науковість як така полягає у тому, щоб пізнати загальне та закономірне у їхньому співвідношенні з окремим і випадковим. І лише порівняння предметів дослідження, що різняться між

собою, може наблизити нас до такого рівня пізнання»¹¹. У цій праці мислитель зазначав, що це загальне або порівняльне правознавство має надати наукове підґрунтя юридичним дисциплінам / сферам правових досліджень. Якщо Кант припускав можливість автономії позитивної правової науки від метафізичної філософії, але порівнював її з тілом без голови, то Фейєрбах називав цією головою порівняльне правознавство. У баченні мислителя разом із порожньою метафізичною філософією дискредитується будь-яка ідея субстанційності права. Більше того, філософія природного права лише позірно побудована на послідовних спекуляціях «чистого розуму», а по суті, є лише узагальненням європейських правових порядків (передусім римського права). Справжня філософія і теорія права повинні ґрунтуватися на порівняльно-правових дослідженнях. Загальнолюдські елементи повинні бути досягнуті при порівняльному вивченні націй як особистостей, а однорідна універсальна подібність неможлива. Філософське дослідження цінностей, духу і смислів позитивного права розглядається тут як частина порівняльного правознавства¹².

Загалом можна сказати, що Фейєрбах сумнівається в реальності та необхідності філософії чистого розуму як метафізики, що панує над науками, в тому числі й над правознавством. Чистий розум не може визначати філософський дискурс у праві. Навпаки, філософські смисли, або «всезагальна мудрість», повинні формуватися знизу, причому не шляхом узагальнення та ідеалізації досвіду одного народу, а на основі порівняльного вивчення позитивних національних правових порядків. Порівняльне правознавство тут виступає як домінанта серед загальноправових дисциплін і як багаторівневий проєкт, що передбачає власний філософський дискурс.

Ці ідея філософії позитивного права Г. Гуго та ідея власного філософського дискурсу / виміру порівняльного правознавства Фейєрбаха мали надзвичайно широке розповсюдження і вплив та відтворювалися, іноді дослівно і без посилань. Я не намагаюся інтегрувати тут весь багатий наявний матеріал про розвиток філософії порівняльного права і представив погляди Фейєрбаха лише як приклад, хоча і основоположний.

А як щодо сучасного бачення філософського дискурсу порівняльного правознавства? Його висловлюють багато видатних науковців, пишучи про теоретичні та філософські цілі / завдання порівняльного правознавства, які є глибшими за опис і класифікації та підносяться до концептуалізації власної картини світу.

М. Райнштайн у різних своїх працях зазначав, що порівняльне право має не просто описувати правові системи й представляти аналітичну правову географію як результат такої діяльності, а й «займатися правом як наднаціональним феноменом», може в майбутньому сконструювати загальну морфологію права, сформувати загальне вчення про право. Правові концепти повинні формуватися не з інтелектуальних спекуляцій, а бути результатом порівняльної індукції та узагальнення реального права¹³.

С. Хікс запропонував зміну перспективи порівняльного права з інструментальної та оціночної на інтерпретаційну, адже це єдина юридична дисципліна, що пропонує «тотальний огляд» правових явищ і процесів, спираючись на правовий досвід. Розширення обсягу дисципліни має включати індуктивне формування «уявлення про весь правовий світ та його інтелектуальний розвиток», в якому кожна реальна форма і модус набувають своєї значущості¹⁴. П. Мартиненко зазначав, що порівняльно-типологічне пізнання ґрунтується на просторовому вимірі права, «просторовій здійсненності права як реалізованого стану всієї сукупності його систем», що перебуває нарівні з історичним і теоретичним вимірами. Воно передбачає узагальнення і «вироблення нових порівняльних знань про право на основі його типових моделей і порівняльного вивчення правових систем та їх елементів», їх взаємодій, застосовуючи порівняльно-типологічний підхід¹⁵. Мартиненко запропонував концептуалізацію особливої картини світу в порівняльно-правових дослідженнях. Її суть полягає в діалектиці Загальних, Особливих та Одиначних елементів (інституціоналізованих як правові порядки чи ні) у правовому розвитку, де взаємозв'язок Загального та Одиначного опосередковується Особливим¹⁶.

Дж. Семюель стверджував, що об'єктом наукової думки, у тому числі й у порівняльному праві, є не «факти соціального світу», а модель, в якій і по відношенню до якої кожен конкретний факт набуває сенсу¹⁷. Модель, а не самі емпіричні факти, «продукує пояснення і передбачення», наукові теорії¹⁸. Модель є валідною / достовірною, коли вона не має видимих суперечностей з реальністю, є внутрішньо формально узгодженою, консенсусною / конвенційною (прийнятою / погодженою «членами певної спільноти»), і ці три вимоги є водночас способами верифікації моделі. Перші два чинники видаються найбільш важливими, але вирішальним чинником за відмови від моделі та її заміни на іншу є втрата конвенційності¹⁹. Отже, моделі, за словами Семюеля, «більш або менш опосередковано пов'язані з емпіричними явищами»: «Наука – це конструювання схем і моделей, а емпірична реальність розуміється не стільки шляхом накладання моделі на цю реальність, скільки шляхом схематизації емпіричного явища і включення його в систему концептів, де воно набуває свого наукового і референтного сенсу»²⁰. Моделі в юридичній науці є посередниками між правом і реальністю²¹. Семюель неодноразово наголошує на важливості розвитку теорії та методології порівняльного права, недостатній придатності праць з філософії права для компаративістів, можливості й навіть природності дедуктивної та аксіоматичної стадій розвитку для кожної науки, яка починається з опису та індукції, але в будь-якому випадку він бачить лише одну концептуальну модель інтерпретації реальності для всієї юридичної науки. Він просто вважає за краще, щоб порівняльне право відіграло головну роль у розвитку цієї єдиної моделі, яка могла б стати «постаксіоматичною»²².

У. Евальд писав про проблему «усунення філософії» з порівняльного права, внаслідок чого залишається «сухий скелет права», і пропонував повернути філософський підхід, «заснований на ширшій і більш обгрунтованій концепції права», що передбачає новий, більш глибокий предмет для дисципліни, трансформованої в порівняльне правознавство²³. П. Легран визначає всю справу компаративіста і саму компаративістську аргументацію як філософію: «Окрім виклику основоположним припущенням, якими він керується у своєму правовому житті в межах його місцевої спільноти, компаративіст повинен брати участь у герменевтичному акті, який дасть йому змогу, через вторгнення в чужі форми дискурсу, розшифрувати та пояснити низку явищ, які видаються непіддатливими для інтерпретації»²⁴. Це може виглядати парадоксальним, але Легран водночас стверджує, що жоден метод, включно із згаданим «герменевтичним актом», не може перетнути межі власної для дослідника правової традиції, і називає цю ситуацію «епістемологічною неспівмірністю». Але він використовує наявний порівняльний методологічний інструмент для багатьох інших цілей, включно із розумінням власної правової традиції, неможливістю взаємозаміни «тут» і «деінде», нав'язування і спотворення чужого права, яке «заслуговує на те, щоб бути поясненим, наскільки це можливо, в його власних умовах»²⁵.

Я. Гуса підтримує ідею про те, що найвища екзистенційна мета порівняльного права здебільшого збігається з метою теорії права та філософії права – створення теорії права, незалежної від відмінностей правових систем. Філософія права виходить за межі правової науки, тоді як філософський дискурс порівняльного права оперує всередині неї. Але в межах правової науки теорія права і філософія права не мають монополії на філософське осмислення права, а «порівняльне право є принаймні такою ж мірою філософським, як і теорія права», оскільки має справу з онтологією і епістемологією права²⁶. Дослідник констатує, що всі галузі юриспруденції, об'єкт яких виходить за межі національних кордонів, а особливо порівняльне право, порушують теоретичні та філософські питання. А корінням цих питань є «фундаментальні теоретичні припущення, що лежать під поверхнею» порівняльного права, які можуть бути пізнані без власного онтологічного та епістемологічного дискурсу²⁷.

Е. Орюджу зазначила, що порівняльне право має власну філософію – «розуміння іншого». Тому порівняння як осмислення, спосіб мислення і спосіб життя, щоб бути справжнім, не може зупинятися на емпіричному порівнянні, а «повинно завершуватися поясненнями, що відповідають на питання: чому?». Ці індуктивні пояснення ведуть до «трьох основних перлин порівняльного права»: «теорії методології, теорії правових сімей, теорії транскордонної мобільності права»²⁸.

О. Тихомиров виокремлює три основні складові засад порівняльного правознавства: ідеали і норми; спеціальна наукова картина світу; філософські засади. Вони взаємозалежні, але кожна з них має власний сенс і виконує

певні функції²⁹. Він констатує, що філософські засади порівняльного правознавства близькі, але не є тотожними засадам філософії права, так само, як близькими, але не тотожними є філософія і наука. Порівняльне правознавство – це «вибір і адаптація філософсько-правових знань до природи і потреб юридичної компаративістики, тобто їхньої конкретизації, уточнення, адаптації, наповнення новими смислами»³⁰. Ці філософські засади порівняльного правознавства «відображають його основи як форми культури, на світоглядному рівні обумовлюють ідеали і норми, наукову картину світу, забезпечують взаємозв'язок науки і світогляду, культури, соціальних практик у часовому і просторовому контекстах»³¹. Філософія компаративізму переважно раціональним чином усуває абсолютизацію універсальності й унікальності, детермінованості й спонтанності, хаосу і порядку, «базується на їх відносності, додатковості, циклічності та випадковості взаємоперетворень, і через них оптимізує, гармонізує модернізм і постмодернізм, осмислює світ як плюралістичний, багатовимірний, багатополосний»³². Фундаментальною для філософії компаративізму є діалектика Одного, Другого та Іншого, а її осмислення ґрунтується на категоріях спільного та відмінного, пропорційності, необхідності та випадковості, сталості та мінливості, на філософіях тотожності, розрізнення та життя³³. Особливу наукову картину світу порівняльного правознавства Тихомиров розглядає подвійно – як фрагмент юридичної (правової) та компаративної (глокальної, цивілізаційної, культурної) наукових картин світу. Її роль полягає в систематизації наукових знань про правову і регулятивну реальність, а також у визначенні завдань порівняльно-правових досліджень і виборі засобів їх реалізації. Якщо наукові факти відображають образи спільного та відмінного у фрагментах дійсності, то картина світу – це впорядкований образ дійсності у специфічному для порівняльного правознавства модусі – через Загальне, Особливе та Унікальне³⁴.

Інший шлях формування філософії порівняльного правознавства представлений О. Ткаченком. У його основі лежить ідея делокалізації філософії – «неможливості її існування як систематичного, апріорного, трансцендентного, унітарного, позачасового і єдиного горизонту філософських смислів»³⁵. Метафізична симетрія у філософії права – це опозиція між юснатуралістичною традицією, як її легітимациєю, та позитивізмом. Автономна метафізична симетрія в порівняльному правознавстві «деформує і демонтує філософію права» – це опозиція між універсалізацією і сингуляризацією правових традицій³⁶. Відбувається нове конструювання інтелектуального простору з подоланням метафізики, зміною конструкції мислення з вертикальної на горизонтальну: «філософія можлива лише як спосіб процесуалізації мислення в межах конкретних дисциплінарних дискурсів, а не в якомусь понаддисциплінарному, метадигмальному просторі». Філософське осмислення права не виходить за межі правової науки, є для неї іманентним і конституює її як автономний філософський дискурс. Порівняльне правознавство більше не має на меті абстрагувати висновки від їх культурно-історичної обумовлено-

сті для наступного використання на уявно вищому рівні філософії права, і більше не застосовує віддано у своїх дослідженнях онтологічні та епістемологічні аксіоматичні істини філософії права, воно стає постметафізичним. Буття не може бути позбавлене мов, а математичний принцип мислення є неспроможним. Порівняльне правознавство у контексті постнекласичної наукової раціональності конструює власний гносеологічний каркас і стає автономною сферою філософської та методологічної рефлексії³⁷. Постметафізичне порівняльно-правове мислення сприймає місце і мову не як поверхню, що приховує глибший сенс, а як частини останнього, тому будь-яка сингулярна єдність і субстанційність права відкидаються. Але зміст цих локальних сенсів, втілених, зокрема, у національних правових порядках, не є самодостатнім, він є гетеро-матерією, що апелює до інших правових порядків, а осмислення цих процесів має спекулятивний ефект, продукуючи дисциплінарні філософські смисли. Порівняння права стає філософським і «особливою процедурою процесуалізації правового мислення – втіленою в дискурсивну форму юридичною деконструкцією власного права»³⁸. Навіть більше: Ткаченко стверджує, що в ситуації неспроможності опозиції універсальності-сингулярності бути орієнтиром для філософської ідентичності юридичної науки постметафізична конструкція порівняння взагалі стає «концептуальним простором права-як-філософії»³⁹. Специфіка правової реальності та особливий стиль правового мислення, на думку Ткаченка, втілюються виключно в конструкціях юридичної догматики, і вони не є і не можуть бути сферою філософського дискурсу, оскільки істина не може бути виведена з існуючого, вона є процедурою виходу за межі смислу. Тому філософія локалізується в негативному просторі правових конструкцій – звернення до іншого права, яке є «ніщо» власного права, надає сенс останньому в русі. «Зарубіжне право – не явище онтології, а гносеологічна конструкція осмислення власного права»; усвідомлення несамодостатності власного права призводить до того, що процедура порівняння стає філософією⁴⁰.

Висновки. Порівняльне правознавство може формувати власний філософський дискурс незалежно від метафізичної філософії права⁴¹. Більше того, воно це робить вже протягом понад двох століть. Зрозуміти особливості цього дискурсу можна у порівнянні з філософією права. Філософія права вивчає ідеальні першооснови права, об'єктивні та універсальні закономірності походження, структури, функціонування і розвитку права та особливості прояву в праві закономірностей, притаманних природі і суспільним явищам. Філософія права формує вчення про позаправові підстави права та його ідеальні першооснови, тобто природне (або розумне, філософське) право. Позитивне право як таке не входить до предмета філософії права, а цікавить її лише у співвідношенні з ідеальним природним правом (навіть якщо воно так не називається). Така філософія права: має регіональний характер, не є універсальною; не має прямої кореляції з розвитком позитивного права і правової культури в конкретних суспільствах і державах на пев-

них стадіях їхнього розвитку. І це не є недоліком філософії права, а її обмеженням, припущенням щодо існування її меж. Вона не може претендувати на дисциплінарну монополію у сфері зв'язку філософії та юриспруденції, у сфері філософського осмислення права – особливо якщо йдеться про осмислення чинного права. Водночас філософія позитивного права, сформована впродовж другої половини XVIII – початку XIX ст., з необхідністю є емпіричною та соціальною. Вона передбачає невідповідність і раціональність існування розмаїття правових систем. І незалежно від того, чи Загальне в праві виводиться з них індуктивно, чи приписується філософією природного права ззовні і дедуктивно у вигляді остаточної розумності, філософія природного права не поглинає тимчасову раціональність так само, як філософія не поглинає правознавство. Компаративістський правовий світогляд (або компаративістські елементи світогляду) став узагальненням філософії позитивного права, будучи за своєю суттю не-моністичним, не-метафізичним, не-дедуктивним, а плюралістичним, соціальним та індуктивним. Завдяки йому, а також порівняльно-правовому підходу і породженому ним комплексу порівняльно-правових дисциплін, нарешті, була досягнута єдність системи правового знання – від практично-орієнтованого вивчення національного права до визначення Загального в правовому розвитку. Філософія позитивного права у працях П. Й. А. фон Фейєрбаха та його послідовників, по суті, стала порівняльною, а сконструйоване і визначене ним порівняльне правознавство остаточно увібрало в себе таку філософію і мало продукувати знання про право на максимально високому рівні узагальнення. Вся система правових знань і дисциплін, за Фейєрбахом, була пронизана компаративізмом. Це склало першу систему філософії компаративізму. Остання перебуває в постійному розвитку і важко піддається систематизації. Можна сказати, що сама її ідентичність є плюралістичною. Мартиненко, наприклад, розглядав цю проблему більшою мірою в межах порівняльного правознавства, а Гленн і Тихомиров – у межах юридичної науки загалом⁴². Філософія компаративізму – це філософія Одиничного, Особливого і Загального, розташованих горизонтально одне щодо іншого, у взаємному зв'язку й одне в іншому, опосередкованих часом, простором і суспільним розвитком. Тому порівняльне правознавство потребує власної філософії і створює її, використовуючи власний досвід і досягнення різних наук.

Категоричні положення апріорної за своєю суттю та абстрактної за спрямованістю філософії права є для філософії компаративізму лише гіпотезами та способами мислення, а також одними з багатьох варіантів, які можуть бути актуальними або неактуальними в конкретному часі та місці.

1. Кресін О. В. До питання про пізнавальну мету порівняльного правознавства. *Правова держава*. 2023. Вип. 34. С. 599–610; Кресін О. В. Сучасна мозаїка осмислення картини світу в порівняльному правознавстві. *Правова держава*. 2024. Вип. 35. С. 683–696. 2. Audi R. Epistemology: a contemporary introduction to the theory of

knowledge. 3rd ed. N.Y., 2011. P. 116–117. **3.** Bird A. Inductive Knowledge. The Routledge Companion to Epistemology / ed. by S. Bernecker, D. Pritchard. N.Y., 2011. P. 271–272, 282. **4.** Alston W. Perceptual Knowledge. The Blackwell Guide to Epistemology / ed. by J. Greco, E. Sosa. Oxford, 1999. P. 223–225. **5.** фон Фейербах П. Й. А. Погляд на німецьке правознавство. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 1–2. С. 283–284; Кресін О. В. Формування теоретико-методологічних засад порівняльного правознавства у працях П. Й. А. фон Фейербаха. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку* / упор. О. В. Кресін, І. М. Ситар. Київ, 2011. С. 30–52. **6.** фон Фейербах П. Й. А. Погляд... С. 284. **7.** Там само. С. 285. **8.** Там само. С. 288–289. **9.** Там само. С. 285, 290. **10.** Там само. С. 285–287, 289. **11.** фон Фейербах П. Й. А. Ідея та необхідність універсальної юридичної науки. *Природне право, філософія права, загальне правознавство. Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 330, 338. **12.** Там само. С. 328–334, 337–339. **13.** Rheinstein M. Comparative Law – Its Functions, Methods and Usages. *Arkansas Law Review and Bar Association Journal*. 1968. Vol. 22. No. 3. P. 415. **14.** Hicks S. C. The Jurisprudence of Comparative Legal Systems. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*. 1983. Vol. 6. P. 92. **15.** Мартыненко П. Ф. Целостность мира и сравнительное правоведение. *Порівняльне правознавство: Антологія української компаративістики XIX–XX століть* / за ред. О. В. Кресіна. Київ, 2008. С. 295, 297. **16.** Там само. С. 282–283, 288, 298, 301, 303, 306. **17.** Samuel G. Comparative Law. The Philosophy of Law. An Encyclopedia / ed. by C.B. Gray. New York, 1999. P. 207. **18.** Samuel G. Epistemology and Comparative Law: Contributions from the Sciences and Social Sciences. *Epistemology and Methodology of Comparative Law* / ed. by M. Van Hoecke. Oxford, 2004. P. 36–38, 43. **19.** Ibid. P. 44. **20.** Ibidem. **21.** Ibid. P. 46. **22.** Ibid. P. 35–36, 54–56; Samuel G. Law of Obligations & Legal Remedies. London, 2001. **23.** Ewald W. Comparative Jurisprudence (I): What Was It Like to Try a Rat? *University of Pennsylvania Law Review*. 1995. Vol. 143. P. 1953, 2114, 2145. **24.** Legrand P. Alterity: About Rules, For Example. Themes in Comparative Law. In Honour of Bernard Rudden / ed. by P. Birks, A. Preto. Oxford, 2002. P. 21. **25.** Ibid. P. 22. **26.** Husa J. Nicht nur juristische Auslandsforschung: Rechtsvergleichung als Rechtsphilosophie. *Rechtstheorie*. 2009. Vol. 40. P. 7–8, 17–18. **27.** Ibid. P. 18–20. **28.** Örgücü E. Comparative Motley: Offerings from a Comparative Lawyer. *Critical Analysis of Law*. 2021. Vol. 8. Iss. 2. P. 9–10, 13. **29.** Тихомиров О. Д. Філософські засади порівняльного правознавства. *Філософія порівняльного правознавства...* С. 129. **30.** Тихомиров О. Д. Філософсько-наукознавчі засади юридичної компаративістики. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 1–2. С. 28. **31.** Тихомиров О. Д. Філософські засади... С. 129–130, 138. **32.** Там само. С. 138–139. **33.** Там само. С. 139. **34.** Тихомиров О. Д. Філософсько-наукознавчі засади юридичної компаративістики... С. 27. **35.** Ткаченко О. Постметафізична інтерпретація tertium comparationis – конститuant права-як-філософії. *Порівняльне правознавство*. 2012. № 3–4. С. 422–424. **36.** Ткаченко О. Негативний простір юридичних конструкцій – територія правового порівняння як правової філософії. *Філософія порівняльного правознавства...* С. 233–234. **37.** Ткаченко О. Постметафізична інтерпретація... С. 422–424. **38.** Там само. С. 425–426. **39.** Ткаченко О. Негативний простір... С. 236. **40.** Там само... С. 236–238. **41.** Кресін О. В. Філософія права і філософія порівняльного правознавства: деякі міркування. *Сучасні проблеми порівняльного правознавства: Зб. наук. праць* / упор. О. В. Кресін, М. В. Савчин. Ужгород, Київ, 2015; Кресін О. В. Зрозуміти Патрика Гленна. *Порівняльно-правові дослідження*. 2014. № 2; Кресін О. В. Становлення теоретичних засад порівняльно-правових досліджень у другій половині XVIII – першій третині XIX століття: компаративна концептуалізація: монографія.

Київ, 2017; Кресін О. В. Формування порівняльно-правового мислення варшавських юристів у першій третині XIX століття: монографія. Київ, 2021. **42**. Zoller E., Bermann G. A., Glenn P., at all. Comparative Law: Problems and Prospects. *American University International Law Review*. 2011. Vol. 26. Iss. 4.

References

1. Kresin O. V. Do pytannia pro piznavalnu metu porivnialnoho pravoznavstva. *Pravova derzhava*. 2023. Iss. 34. **2**. Kresin O. V. Suchasna mozaika osmyslennia kartyny svitu v porivnialnomu pravoznavstvi. *Pravova derzhava*. 2024. Iss. 35. **3**. Audi R. Epistemology: a contemporary introduction to the theory of knowledge. 3rd ed. New York, 2011. **4**. Bird A. Inductive Knowledge. The Routledge Companion to Epistemology. New York, 2011.
5. Alston W. Perceptual Knowledge. The Blackwell Guide to Epistemology. Oxford, 1999.
6. von Feuerbach P. J. A. Pohliad na nimetske pravoznavstvo. *Porivnialne pravoznavstvo*. 2012. No. 1–2. **7**. Kresin O. V. Formuvannia teoretyko-metodolohychnyh zasad porivnialnoho pravoznavstva u pratsiah P. J. A. von Feuerbacha. *Porivnialne pravoznavstvo: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku*. Kyiv, 2011. **8**. von Feuerbach P. J. A. Idea ta neobhidnist universalnoi pravovoi nauky. Pryrodne parvo, filozofia prava, zahalne pravoznavstvo. *Porivnialne pravoznavstvo*. 2012. No. 3–4. **9**. Rheinstein M. Comparative Law – Its Functions, Methods and Usages. *Arkansas Law Review and Bar Association Journal*. 1968. Vol. 22. No. 3. **10**. Hicks S. C. The Jurisprudence of Comparative Legal Systems. *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*. 1983. Vol. 6. **11**. Martynenko P. F. Tselostnoi mira i sravnitelnoe pravovedenie. *Porivnialne pravoznavstvo: Antologia ukrainskoi komparatyvistyky 19–20 cent*. Kyiv, 2008. **12**. Samuel G. Comparative Law. The Philosophy of Law. An Encyclopedia. New York, 1999. **13**. Samuel G. Epistemology and Comparative Law: Contributions from the Sciences and Social Sciences. Epistemology and Methodology of Comparative Law. Oxford, 2004. **14**. Samuel G. Law of Obligations & Legal Remedies. London, 2001. **15**. Ewald W. Comparative Jurisprudence (I): What Was It Like to Try a Rat? *University of Pennsylvania Law Review*. 1995. Vol. 143. **16**. Legrand P. Alterity: About Rules, For Example. Themes in Comparative Law. In Honour of Bernard Rudden. Oxford, 2002. **17**. Husa J. Nicht nur juristische Auslandsforschung: Rechtsvergleichung als Rechtsphilosophie. Rechtstheorie. 2009. Vol. 40. **18**. Örtücü E. Comparative Motley: Offerings from a Comparative Lawyer. *Critical Analysis of Law*. 2021. Vol. 8. Iss. 2. **19**. Tykhomyrov O. D. Filosofski zasady porivnialnoho pravoznavstva. *Filosofia porivnialnoho pravoznavstva*. Kyiv, 2015. **20**. Tykhomyrov O. D. Filosofskonoaukovednychi zasady iurydychnoi komparatyvistyky. *Porivnialne pravoznavstvo*. 2012. No. 1–2. **21**. Tkachenko O. Postmetafizychna interpretatsia tertium comparationis – konstytuant prava-iak-filosofii. *Porivnialne pravoznavstvo*. 2012. № 3–4. **22**. Tkachenko O. Nehatyvnyi prostir iurydychnyh konstruksiy – terytoria pravovoho porivniannia iak pravovoi filosofii. *Filosofia porivnialnoho pravoznavstva*. Kyiv, 2015. **23**. Kresin O. V. *Filosofia prava i filozofia porivnialnoho pravoznavstva: deiaki mirkuvannia*. Suchasni problem porivnialnoho pravoznavstva. Uzhgorod, Kyiv, 2015. **24**. Kresin O. V. Zrozumity Patryka Glenna. *Porivnialno-pravovi doslidzhennia*. 2014. No. 2. **25**. Kresin O. V. Stanovlennia teoretychnyh zasad porivnialno-pravovykh doslidzhen u druhii polovyni 18 – pershyi tretyni 19 stolittia. Kyiv, 2017. **26**. Kresin O. V. Formuvannia porivnialno-pravovoho myslennia varshavskiyh iurystiv u pershyi tretyni 19 stolittia. Kyiv, 2021. **27**. Zoller E., Bermann G. A., Glenn P. at all. Comparative Law: Problems and Prospects. *American University International Law Review*. 2011. Vol. 26. Iss. 4.

Kresin Oleksij. On the issue of philosophy of comparative jurisprudence

The study is devoted to clarifying the matter of whether comparative jurisprudence has ever risen and whether it can rise to the philosophical level of cognition and whether the philosophical foundations of comparative jurisprudence are special or identical with the metaphysical philosophy of law. The author analyzes the ideas of the founder of comparative jurisprudence, P. J. A. von Feuerbach, and compares them with the interpretation of certain aspects of the philosophy of comparative jurisprudence in modern scientific research with the aim of identifying the cross-cutting issues and peculiarities of its development.

It is argued that from the very beginning, comparative jurisprudence as a way of scientific thinking and a disciplinary project included a philosophical level of understanding the multiplicity of legal orders and provided for a type of philosophizing different from its newborn brother and alter ego – metaphysical philosophy of law. This philosophical level and a special type of philosophizing are immanent to comparative jurisprudence and are the conditions for its full development in modern contexts. The comparative legal outlook has become a generalization of the philosophy of positive law, being inherently non-monistic, non-metaphysical, non-deductive, but pluralistic, social and inductive. Thanks to it, as well as to the comparative legal approach and the complex of comparative legal disciplines it has generated, the unity of the system of legal knowledge has finally been achieved – from the practice-oriented study of national law to the definition of the General in legal development. The philosophy of comparativism is the philosophy of the Individual, the Particular and the General, located horizontally in relation to each other, in mutual connection and one in the other, mediated by time, space and social development.

Key words: *comparative jurisprudence, comparative law, philosophy of law, philosophy of positive law, philosophy of comparative jurisprudence.*